

Mykoła Starowojtow, Wołodymyr Mychajłyczenko, *Represiji proty polakiw Luhanszczyny w roky stalінśkoho teroru*, Wydawnyczyj dim „Styłos”, Kyjiw 2018, ss. 480, 4 nlb.

W okresie władzy komunistycznej w Polsce tematyka stalinowskich represji wobec Polaków w Związku Socjalistycznych Republik Radzieckich (dalej: ZSRR) była z powodów politycznych tematem tabu. Dotyczy to także Wielkiego Terroru lat 1937–1938. Poświęcone mu naukowe teksty krajowi historycy zaczęli oficjalnie publikować dopiero po 1989 r. Za pioniera badań tej problematyki w Polsce uznać należy Nikołaja Iwanowa, który stał się autorytetem w tej dziedzinie. W miarę rozszerzania dostępu do nowych źródeł wydawał kolejne książki odsłaniające ogrom tragedii ludności polskiej w ZSRR¹. Niebawem także i inni autorzy – głównie w Polsce i na obszarze poradzieckim – z powodzeniem podejmowali tę tematykę². Szczególnie ważne znaczenie dla poznania przyczyn, toku przygotowań, przebiegu i skali represji funkcjonariuszy Komisariatu Ludowego Spraw Wewnętrznych (dalej: NKWD) wobec Polaków w państwie Stalina mają obszernie wydawnictwa źródłowe, w tym te, które w języku polskim już opublikowali: Południowo-Wschodni Instytut Naukowy w Prze-

¹ M. Iwanow, *Polacy w Związku Radzieckim w latach 1921–1939*, Wrocław 1990, „Nauki Polityczne”, [t.] XLVI, [„Acta Universitatis Wratislaviensis”, No. 1177]; idem, *Pierwszy naród ukarany. Polacy w Związku Radzieckim 1921–1939*, Warszawa–Wrocław 1991; idem, *Pierwszy naród ukarany. Stalinizm wobec polskiej ludności kresowej 1921–1938*, Warszawa 1991; idem, *Zapomniane ludobójstwo. Polacy w państwie Stalina. „Operacja polska” 1937–1938*, Kraków 2014; idem, *Zginęli, bo byli Polakami. Koszmar „operacji polskiej” NKWD 1937–1938*, Poznań 2017.

² Przegląd historiografii tematu m.in. w: *Od Komitetu Redakcyjnego*, [w:] *Polska i Ukraina w latach trzydziestych–czterdziestych XX wieku. Nieznane dokumenty z archiwów służb specjalnych*, t. VIII (*Wielki Terror: operacja polska 1937–1938*), cz. 1, Warszawa–Kijów 2010, s. 42–89; A. Głowacki, *Issledowanije stranic istorii stalinskich riepriessij polakow w SSSR w mieżwojennyj pieriod – istoriograficzeskij obzor*, „Wiesticznik Kyrgyzskogo gosudarstwiennogo uniwersiteta imieni I. Arabajewa” 2019, № 1, s. 21–31.

myślu³, Instytut Pamięci Narodowej⁴ oraz Tomasz Sommer⁵. Dziś więc wiadomo, że to przywódcy partii komunistycznej w ZSRR – z Józefem Stalinem jako sekretarzem generalnym jej Komitetu Centralnego – kierowali masowymi represjami wobec różnych grup społecznych i etnicznych. Dysponowali oni potężnym narzędziem, jakim był wszechmocny aparat NKWD, któremu na szczęblu centralnym szefował w latach 1936–1938 generalny komisarz bezpieczeństwa państwowego Nikołaj Jeżow. On to na Plenum Komitetu Centralnego Wszechzwiązkowej Komunistycznej Partii (bolszewików) [dalej: KC WKP(b)], które obradowało w dniach 23–29 czerwca 1937 r., informował o wykryciu i likwidowaniu przez NKWD „najpotężniejszej, a prawdopodobnie i najważniejszej dywersyjno-spiegowskiej sieci polskiego wywiadu w ZSRR”. Chodziło mu zwłaszcza o „dużą organizację spiskową” – Polską Organizację Wojskową (dalej: POW)⁶, która jakoby „bezkarnie” działała przez prawie 20 lat, gdyż w radzieckich organach bezpieczeństwa na „najważniejszych [...] odcinkach antypolskich pracowali groźni polscy szpiedzy”. Polska Organizacja Wojskowa miała rzekomo przeniknąć do organów radzieckiego wywiadu i kontrwywiadu, „masowo wykorzystując do tego Polaków z pochodzenia”⁷. W takiej sytuacji podjęcie radykalnych kroków przeciwko nim było kwestią najbliższego czasu...

„Operację polską”, którą słusznie uważa się za apogeum represyjnego kursu władz radzieckich wobec Polaków w ZSRR, formalnie rozpoczęła uchwała Biura Politycznego KC WKP(b) z 9 sierpnia

³ *Polacy na Ukrainie. Zbiór dokumentów, cz. 1 (Lata 1917–1939)*, t. I–VII, red. S. Stępień, O. Rublow, Przemysł 1998–2014 [przekład dokumentów z jęz. ros. i ukr.: K. Kozłowski, L. Kozłowska, M. Nowosad, A. Pocztar, S. Stępień].

⁴ *Polska i Ukraina w latach trzydziestych–czterdziestych XX wieku...*, t. VIII, cz. 1–2, Warszawa–Kijów 2010; *Wielki Terror w sowieckiej Gruzji 1937–1938. Represje wobec Polaków. Polacy w Gruzji – Gruzini w Polsce*, t. I, wybór i red. nauk. D. Alawerdaszwili, E. Kukhalaszwili, W. Luarsabiszwili, S. Koller, M. Majewski, O. Tuszuraszwili, Warszawa–Tbilisi 2016.

⁵ *Rozstrzelać Polaków. Ludobójstwo Polaków w Związku Sowieckim w latach 1937–1938. Dokumenty z Centrali*, oprac. T. Sommer, Warszawa 2010; *Dzieci operacji polskiej mówią. 45 relacji*, [wprowadzenie, rozdziały wstępne, oprac. i red. T. Sommer], Warszawa 2013.

⁶ Tę tajną organizację utworzył w 1914 r. Józef Piłsudski w celu zbrojnej walki niepodległościowej w zaborze rosyjskim i przygotowania kadr dla armii polskiej. Po odrodzeniu Rzeczypospolitej Polskiej w listopadzie 1918 r. POW formalnie została rozwiązana. Jej struktury istniały także w Rosji, na Białorusi i na Ukrainie. W związku z wojną polsko-bolszewicką prowadziły działalność wywiadowczą na terenach Ukrainy. W Kijowie Komenda Naczelna Nr 3 działała jeszcze w 1920 r.

⁷ N. Pietrow, *Polska operacja NKWD*, „Karta” 1993, nr 11, s. 27.

1937 r., zatwierdzająca projekt rozkazu NKWD w sprawie likwidacji polskich grup dywersyjno-szpiegowskich i organizacji POW⁸. Był to ściśle tajny rozkaz operacyjny nr 00485, podpisany przez N. Jeżowa 11 sierpnia 1937 r. Dokument ten⁹ polecał przystąpić od 20 sierpnia 1937 r. do szeroko zakrojonych działań w celu całkowitej likwidacji miejscowych struktur POW, zwłaszcza zaś ich „kadr dywersyjno-szpiegowskich i powstańczych” – w przemyśle, transporcie, w sowchozach i kołchozach. W ramach rozpoczętej operacji należało aresztować: ujawnionych najaktywniejszych członków POW; pozostających jeszcze w ZSRR polskich jeńców wojennych; osoby, które zbiegły z Polski do ZSRR; emigrantów politycznych z Polski oraz wymienionych z Polską byłych więźniów politycznych; byłych członków Polskiej Partii Socjalistycznej i „innych polskich antyradzieckich partii politycznych”, a także najaktywniejszy „antyradziecki element nacjonalistyczny” z polskich rejonów autonomicznych. W pierwszej kolejności aresztowaniu podlegali ci spośród wymienionych, którzy byli zatrudnieni w organach NKWD, w Armii Czerwonej, w przedsiębiorstwach zbrojeniowych, przy produkcji na rzecz wojska w innych zakładach, a także w transporcie, energetyce, gazownictwie i przetwórstwie ropy naftowej.

W drugiej kolejności planowano aresztować osoby pracujące w przemyśle niemającym znaczenia dla obronności kraju, a także w kołchozach, sowchozach i w urzędach. Jednocześnie rozkaz ustalał, że w czasie śledztwa, mającego ujawnić całą „sieć dywersyjną”, należy wyodrębnić dwie grupy aresztowanych. Do pierwszej trzeba było zaliczyć „szpiegów”, „dywersantów”, „szkodników” i „powstańców”. Wszyscy oni podlegali rozstrzelaniu. Drugą grupę miały tworzyć osoby „mniej aktywne”. Dla nich przewidywano kary więzienia i obozów pracy od pięciu do 10 lat. O zakwalifikowaniu do „właściwej” grupy (czyli praktycznie o wyroku) decydowali komisarz ludowy spraw wewnętrznych republiki lub naczelnik zarządu NKWD obwodu/kraju wspólnie z prokuratorem odpowiedniego szczebla administracji terytorialnej. Ich decyzje podlegały ostatecznemu „zatwierdzeniu” przez NKWD ZSRR (N. Jeżow) i przez Prokuratora ZSRR (Andriej Wyszynskij). W rzeczywistości było to parodia

⁸ *Rozstrzelać Polaków...*, s. 80, 81.

⁹ Po polsku został po raz pierwszy opublikowany przez wspomnianego Nikitę Pietrowa w niezależnym piśmie historycznym „Karta” w 1993 r. (*Polska operacja NKWD*, s. 27–29). Por. też np. *Polska i Ukraina w latach trzydziestych–czterdziestych XX wieku...*, t. VIII, cz. 1, s. 256–263.

procedury „prawnej” – bezduszną, biurokratyczną formalność, jeśli uwzględnić, że wskazanej „dwójce” niemal codziennie (oprócz licznych obowiązków służbowych) przychodziło m.in. „rozpatrywać” rutynowo wykazy osób i krótkie streszczenia materiałów śledztw oraz doniesień agenturalnych z terytorium całego państwa, dotyczące setek czy nawet tysięcy skazanych (!). Po otrzymaniu w terenie w ich sprawie zwrotnej informacji z Moskwy wyrok należało natychmiast wykonać.

Omówionemu rozkazowi towarzyszyło obszerne, tajne pismo na temat „faszystowsko-powstańczej, szpiegowskiej, dywersyjnej, szkodniczej i terrorystycznej działalności polskiego wywiadu w ZSRR”, które rozesłano do szefów republikańskich, krajowych i obwodowych instancji NKWD¹⁰. Zawierało ono zafałszowany rys historyczny, nieistniejącej już POW – jakoby „główniej dywersyjno-szpiegowskiej sieci polskiego wywiadu w ZSRR”. Obraz jej szkodliwej działalności w różnych dziedzinach życia społecznego i gospodarczego, przygotowywanie przezeń antyradzieckiego przewrotu, przeniknięcie do Komunistycznej Partii Polski i do aparatu Kominternu – wszystko to musiało wywierać duże wrażenie na funkcjonariuszach NKWD i uzasadniać potrzebę radykalnej rozprawy z nią.

Z ustaleń moskiewskiego „Memoriału” wynika, że od końca sierpnia 1937 r. do 15 listopada 1938 r. w całym ZSRR w ramach „operacji polskiej” rozpatrzono sprawę 143 810 osób. Wyroki zapadły wobec 139 835 aresztowanych (97,23%), spośród których aż 111 091 skazano na rozstrzelanie (79,44%)¹¹.

Natomiast na terytorium Ukraińskiej Socjalistycznej Republiki Radzieckiej „operacją polską” objęto (aresztowano) do 1 listopada 1937 r. 19 030 osób. Wiadomo, że rozpatrzono tam sprawę 7069 osób (37,14%), skazując na karę śmierci 4854 osoby (68,67%)¹². Zdecydowanie większą liczbę niewinnych Polaków (około 50 tys.) represjonowano w tej republice w latach 1937–1938, ale w ramach „walki z kontrrewolucją”¹³. Dzięki wysiłkom ukraińskich i polskich specjalistów stopniowo odsłaniane są coraz to nowe karty historii

¹⁰ *Rozstrzelać Polaków...*, s. 86–124.

¹¹ N.W. Pietrow, A.B. Roginskij, „*Polskaja operacija*” NKWD 1937–1938 gg., [w:] *Riepriessii protiv polakow i polskich graždan*, Istoriceskije sborniki »Memoriała«, выпуск 1, Moskwa 1997, s. 33.

¹² *Od Komitetu redakcyjnego...*, s. 71.

¹³ *Ibidem*.

tamtego tragicznego okresu. Wydaje się, że dla uzyskania szczegółowego obrazu stalinowskich represji wobec Polaków celowe jest badanie ich w skali poszczególnych jednostek administracyjnych (obwodów, rejonów). Próbę takiego podejścia znajdujemy w wydanej niedawno – dzięki wsparciu Ambasady RP na Ukrainie oraz Przedstawicielstwa Polskiej Akademii Nauk w Kijowie – książce Mykoły Mychajłowycza Starowojtowa i Wołodymyra Wasylowycza Mychajłyczenki, która dotyczy represji wobec Polaków na obszarze Ługańszczyzny¹⁴. Pierwszy z nich (historyk, archiwista) był w latach 2001–2012 dyrektorem Państwowego Archiwum Obwodu Ługańskiego, drugi to dziennikarz z kilkudziesięcioletnim stażem w ługańskiej obwodowej gazecie.

Można sądzić, że materiał do tej publikacji został przez nich zaczerpnięty (wyselekcjonowany) z monumentalnej ukraińskiej serii wydawniczej *Reabilitowani istorijeju u dwadciaty semy tomach*, poświęconej pamięci ofiar represji politycznych. W przygotowaniu czterotomowej edycji, dotyczącej obwodu ługańskiego¹⁵, uczestniczyli bowiem jako członkowie Obwodowego Kolegium Redakcyjnego właśnie W.W. Mychajłyczenko (zastępca przewodniczącego oraz redaktor odpowiedzialny zbioru) i M.M. Starowojtow¹⁶.

I choć najwięcej miejsca poświęcili oni w niej ofiarom „operacji polskiej” NKWD z lat 1937–1938, to jednak publikacja ta przywraca i utrwała pamięć także o innych, niewinnych ofiarach radzieckiego totalitaryzmu, które represjonowano wcześniej lub później.

Wydawnictwo to tworzą dwie odrębne części. Na niewielką objętościowo pierwszą (wprowadzającą), której koncepcja nie wydaje się najtrafniejsza, składają się następujące teksty:

1. Słowo dr. Macieja Wyrwy z Centrum Polsko-Rosyjskiego Dialogu i Porozumienia *Do polskich czytelników* (s. 5–6).
2. Bardzo krótki szkic recenzyjny prof. Jurija Szapowała z Narodowej Akademii Nauk Ukrainy „*Polska operacja*” lat 1937–1938: *przykład Ługańszczyzny* (s. 7–8). Autor potwierdza w nim, że akcja ta stanowiła część składową „etnicznych operacji” NKWD, przepro-

¹⁴ M. Starowojtow, W. Mychajłyczenko, *Represiji proty polakiw Łuhan-szczyny w roky stalinśkoho teroru*, Kyjiw 2018.

¹⁵ Siedzibą tego obwodu, leżącego na wschodzie Ukrainy i graniczącego z Rosją, jest miasto Ługańsk, które w latach 1935–1958 i 1970–1990 nosiło nazwę Woroszyłowgrad, a obwód odpowiednio – woroszyłowgradzki (istniał od 1938 r.).

¹⁶ *Reabilitowani istorijeju u dwadciaty semy tomach*, *Łuhanśka obłaśť*, knyha persza–czetwerta, Łuhanśk 2004–2013.

wadzonych w dobie „jeżowszczyzny”, i była największa. Świadczyło to o tym, że reżim Stalina uważał Polaków za politycznie podejrzaną grupę narodową, wobec czego machina czekistowska uderzyła w nich z niespotykanym okrucieństwem i bezlitośnie.

3. Fragment ustawy „O rehabilitacji ofiar represji politycznych na Ukrainie” z 17 kwietnia 1991 r. (s. 9).

4. *Labirynty „czasu szczytu”. Wersja ługańska* (s. 10–16). „Czas szczytu” to lata 1937–1938, gdy odnotowano aż dziesięciokrotne zwiększenie (rok do roku) liczby represjonowanych z równoczesnym skrajnym wzrostem surowości wyroków. Słusznie wskazano tu na znaczenie uchwały Biura Politycznego KC WKP(b) z 2 lipca 1937 r. „O elementach antyradzieckich” i na wydany na tej podstawie rozkaz Jeżowa nr 00447 z 30 lipca 1937 r.¹⁷, który zapoczątkował masowe represje wobec „byłych kułaków, przestępców pospolitych i innych elementów antyradzieckich”. O ich oskarżeniu przesądzała więc wówczas przynależność do pewnych grup społecznych, a nie popełnienie konkretnego przestępstwa. Ustalony w rozkazie Jeżowa limit represjonowanych (!!!) wynosił dla Ukrainy ogółem 28 800 osób, w tym dla I kategorii (kara śmierci) – 8000 osób, a dla II (8–10 lat łagru lub więzienia) – 20 800 osób. Realizacja tego zadania musiała prowadzić do niedopuszczalnego pośpiechu, poważnego naruszania prawa i masowych fałszerstw. Wobec każdego aresztowanego należało bowiem prowadzić śledztwo w trybie uproszczonym i przyspieszonym, a następnie przekazać sprawę do „rozpatrzenia” przez obwodowe „trójki” (ich skład był zatwierdzony w Moskwie; przewodniczącymi zostawali szefowie odpowiednich struktur NKWD). Proklamowanie w Konstytucji ZSRR z 1936 r. zwycięstwa ustroju socjalistycznego wcale nie oznaczało (według tezy J. Stalina), że osłabła walka klasowa, wręcz przeciwnie. Z tego względu struktury siłowe musiały wzmocnić represje wobec „wrogich elementów”. Ługańszczyzna, która była terenem z dużym potencjałem przemysłowym, dokąd przybywało sporo imigrantów – zarówno niewykwalifikowanych robotników, jak i specjalistów oraz pracowników aparatu partyjno-administracyjnego – znalazła się w żarnach masowych represji wśród pierwszych regionów. Rozpoczęła się tu, niespotykana wcześniej w tak ogromnej skali, akcja oczyszczania z „wrogich śmieci” – fabrykowano zwłaszcza sprawy „organizacji nacjonalistycznych”, których celem jakoby było nie tylko zerwanie

¹⁷ *Limity terroru*, „Karta” 1993, nr 11, s. 8–15.

„planów socjalistycznego budownictwa”, lecz także oddzielenie Ukrainy od ZSRR. Nie bez wpływu na gorliwość nowych władz obwodowych pozostawało to, że obwód ługański powstał z części donieckiego dopiero w czerwcu 1938 r., więc pośpiesznie tworzone w nim struktury NKWD. Obwodowa „trójka” odznaczała się tu wyjątkową surowością (kierował nią kpt. bezpieczeństwa państwowego Grigorij Iwanowicz Korkunow – rozstrzelany w 1940 r.). We wszystkich rozpatrzonych we wrześniu 1938 r. 1226 sprawach zawyrokowała: „Rozstrzelać!”. „Pracowała” dwa–trzy razy dziennie – bez udziału przedstawicieli sądownictwa i prokuratury, bez wzywania oskarżonych, nie zajmując się każdą sprawą z osobna, ale wyłącznie zbiorczymi wykazami. Najdrobniejsze przewinienia w pracy, za które do niedawna karano winowajcę słownym upomnieniem, urastały do „aktu dywersji”, „kontrrewolucyjnego sabotażu” i skutkowały najwyższym wyrokiem. Na polecenie organów represji do „niebezpiecznych społecznie grup” można było zakwalifikować każdego – w większości aresztowano więc niewinnych robotników i chłopów, ale też awansowanych z tych środowisk na kierownicze stanowiska pracowników inżynieryjno-technicznych, nauczycieli, agronomów, urzędników. Śledczy – w celu przyspieszenia biegu spraw – powszechnie fałszowali dokumentację: za przyzwoleniem „góry” przymusem fizycznym uzyskiwali „szczerę” przyznanie się aresztowanych do „winy”, ich deklarację „współpracy” oraz wskazanie „wspólników”. Do sporządzenia „właściwego” tekstu protokołu dochodzenia wykorzystywali otrzymany od swych zwierzchników „szablon”. Przed krewnymi skazanych ukrywali fakty rozstrzelania, informując ich pisemnie o śmierci wskutek choroby.

5. *Rozpasanie represji: „polska fala”* (s. 16–26). W tej części autorzy przypomnieli, że w połowie lat dwudziestych minionego wieku mniejszość polska na Ukrainie była czwartą pod względem liczebności (niemal pół miliona osób). Na Ługańszczyźnie Polacy korzystali z pełni praw, zawierali mieszane małżeństwa, dzieciom nadawali polskie i ukraińskie imiona, swą pracą wzbogacali potencjał Donbasu. Jeśli chodzi o periodyzację represji politycznych, to autorzy wyodrębniają dwa okresy: I – lata 1929–1936 oraz 1939–1951; II – 1937–1938. W przypadku tych ostatnich lat charakter prześladowań zasadniczo różnił się od czasów wcześniejszych i późniejszych. Represje przebiegały jakby w dwóch równoległych falach: jedna wciągała przedstawicieli wszystkich narodów, druga – tylko Polaków. Rozkaz Jeżowa nr 00485 dotyczył wyłącznie osób polskiej

narodowości. Ażeby wykonać go w zaplanowanym terminie trzech miesięcy (następnie przedłużony), utworzono dodatkową strukturę – Komisję NKWD oraz Prokuratury ZSRR. Na Ługańszczyźnie w ciągu niecałego roku istnienia wydała ona 1604 wyroki, spośród których aż 1335 (83,2%) oznaczało rozstrzelanie. Wśród ogółu skazanych Polacy stanowili 49,25%. Średnio co miesiąc Komisja ta orzekała 160 wyroków – więcej niż inne tamtejsze struktury karne razem wzięte.

6. Ostatni dział w części pierwszej książki nosi tytuł *Dokumenty bez stempla „Tajne”*. Zawiera (omówiony powyżej) operacyjny rozkaz N. Jeżowa № 00485 oraz przykładowe pięć kopii dokumentacji śledczej (s. 27–36).

Najobszerniejsza i – według mnie – najcenniejsza jest druga część książki (s. 37–426). Nosi ona tytuł *Nazwijmy wszystkich poimienne. Alfabetyczny spis rehabilitowanych*. Jej autorzy podjęli wysiłek sporządzenia szczegółowego wykazu osób, które były poddane represjom politycznym na terenie Ługańszczyzny. Przygotowali go na podstawie żmudnej kwerendy dziesiątek tysięcy stron różnorodnych akt archiwalno-śledczych z ponad 30 tys. spraw (w tym 14 tys. spraw karnych i filtracyjnych), przechowywanych w Państwowym Archiwum Obwodu Ługańskiego oraz Archiwum Zarządu Służby Bezpieczeństwa Ukrainy w Obwodzie Ługańskim. Wobec tego, że znaczna część obwodowych akt z lat 1937–1938 została utracona podczas ewakuacji w okresie II wojny światowej, można domniemywać, że nie udało się ustalić wszystkich ofiar polskich.

W książce zamieszczono ogółem 2118 krótkich biogramów osób polskiej narodowości (w tym 129 kobiet, czyli 6,09%), które z powodów politycznych represjonowano na Ługańszczyźnie¹⁸. Każda taka notka biograficzna zawiera: nazwisko i imię ofiary oraz imię jej ojca; rok i miejsce urodzenia; informacje o wykształceniu, miejscu zamieszkania, stanowisku i miejscu pracy w chwili aresztowania; datę skazania i nazwę organu, który wydał wyrok (przeważnie kara śmierci przez rozstrzelanie, ale też np. 2, 4, 5, 7, 8, 10 lat

¹⁸ W pierwszej księdze wydawnictwa *Rehabilitowani istorijeju u dwadciaty semy tomach, Łuhanśka obłaśť* podaje się (s. 16), że Polacy byli czwartą pod względem liczby represjonowanych grupą narodową (po Ukraińcach, Rosjanach i Niemcach). Wymienia się tam nieco większą liczbę – nie 2118, ale 2136 osób narodowości polskiej, czyli 7,1% ogółu represjonowanych w obwodzie ługańskim. Różnica ta wynika prawdopodobnie z tego, że przynajmniej 12 osób zostało osadzonych dwukrotnie.

pozbawienia wolności czy wydalenie poza granice Ukrainy). Wyroki te w większości ferowały następujące pozasądowe organy: Kolegium Specjalne przy NKWD ZSRR, Komisja NKWD i Prokuratury ZSRR, „trójki” zarządów NKWD Obwodu Ługańskiego i Donieckiego, Kolegium Specjalne przy Kolegium Państwowego Zarządu Politycznego Ukraińskiej SRR, ale także: Sąd Obwodowy w Ługańsku (spora-dycznie), Trybunał Wojskowy Charkowskiego Okręgu Wojskowego, Wojskowy Trybunał Wojsk NKWD Obwodu Ługańskiego, Wojskowy Trybunał Przygranicznej i Wewnętrznej Ochrony Ukraińskiej SRR, Trybunał Wojenny Wojsk NKWD do Ochrony Tyłów 12 Armii, Wojskowy Trybunał 16 Armii, Kolegium Sądowe ds. Kryminalnych Obwodu Donieckiego). Autorzy biogramów odnotowali też rok rehabilitacji osób represjonowanych. Jest znamienne, że nieliczne spośród nich doczekały się takiego aktu już w latach 1932, 1933, 1937, 1939 i 1945. Oznaczało to więc w zasadzie oskarżenie systemu, gdyż w uzasadnieniu owych orzeczeń odnotowano... brak znamion przestępstwa. Kolejne fale rehabilitacji nastąpiły dopiero po śmierci J. Stalina, a dokładniej: po XX Zjeździe Komunistycznej Partii Związku Radzieckiego (1956–1970, 1983–1984, 1988–1995).

W biogramach zazwyczaj podana jest także data wykonania wyroku oraz dokładne archiwalne źródło zamieszczonych informacji. Warto też odnotować, że zdarzały się nieliczne przypadki uniewinnienia i zwolnienia z aresztu, o czym jest mowa w notach biograficznych.

Kim były ofiary „operacji polskiej”? Jeśli chodzi o strukturę wieku, to zdecydowanie dominowały osoby w przedziale 30–50 lat (prawie 60%), następnie do 30 lat (niemal 22%) i ponad 50 lat (18,5%). Z danych na temat ich wykształcenia wynika, że aż około 83% represjonowanych legitymowało się ukończeniem zaledwie szkoły początkowej, a ponad 7% było analfabetami. Wyższe lub nieukończone wyższe studia deklarowało jedynie niecałe 2%, a średnie lub niepełne średnie wykształcenie – ponad 7%. Pod względem pochodzenia społecznego niemal podobny odsetek stanowili kołchoźnicy (około 45%) oraz robotnicy (około 40%). Następnymi w kolejności grupami byli: urzędnicy (5,4%), pracownicy inżynieryjno-techniczni (3,8%), osoby bez stałego zajęcia (2,8%), gospodynie domowe (1,2%), rolnicy indywidualni (0,8%), prywatni przedsiębiorcy (0,7%) oraz wojskowi i uczniowie (po 0,2%). Ze szczegółowej analizy biogramów poszczególnych ofiar wynika, że rzeczywiście byli to ludzie

najrozmaitszych zawodów: robotnik, kolchoźnik, brygadzysta w kolchozie, dyrektor sowchozu, górnik, kolejarz, pracownik żegluga rzecznej, hutnik, dozorca, nauczyciel, inżynier, funkcjonariusz zmilitaryzowanej ochrony zakładu pracy, koniuszy, woźnica, traktorzysta, strażak, ślusarz, cieśla, murarz, piekarz, szewc, sprzedawca, pracownik administracji, księgowość, gospodyni domowa, uczeń, naczelnik cechu, maszynista parowozu itp.

Jeśli wziąć pod uwagę to, w której fali represji Polacy ucierpieli najbardziej, to zdecydowanie wybijają się lata 1937–1938 (aż 93,5%). Inne okresy pochłonęły, na szczęście, już mniej ofiar: 1939–1951 – 4%, 1929–1936 – 2,2% i po 1951 r. – 0,3% ogółu represjonowanych Polaków. Najwięcej wyroków wydały kolegia specjalne (39%) oraz Komisja NKWD i Prokuratury ZSRR (35%), następnie: „trójki” (10,7%), trybunały wojskowe (1,9%) oraz – co trzeba uznać za wymowny paradoks – organy sądowe (tylko 1,8%). Najczęściej orzekano: karę śmierci przez rozstrzelanie (73% wyroków), 10 lat pozbawienia wolności (15%), umorzenie sprawy (4,8%), ponad 10 lat pozbawienia wolności (4%).

W sumie lektura tej książki poraża zawartością, gdyż jest świadectwem wyjątkowego bezprawia, wskutek czego z woli przywódców totalitarnego reżimu tysiące niewinnych ludzi zostało rozstrzelanych albo trafiło do więzień i obozów pracy przymusowej. A wszystko tylko dlatego, że byli Polakami, że mieli jakieś związki z Polską, która jakoby zagrażała bolszewickiemu państwu. Na podstawie świadomie sfabrykowanych oskarżeń cynicznie zamordowano/represjonowano potomków Polaków doby I Rzeczypospolitej. Dobrze, że wreszcie można (i że to się dzieje) uwiecznić pamięć tamtych ofiar, ujawnić, przypomnieć i utrwalić ich nazwiska. Z pomocą badaczy na Wschodzie powinniśmy przygotować w Polsce pełne wydanie poświęcone osobom represjonowanym w każdym obwodzie/kraju/republice autonomicznej w ramach „operacji polskiej” NKWD – na wzór tomów opublikowanych przez Ośrodek KARTA w serii memorialnej „Indeks Represjonowanych”, dotyczącej późniejszego okresu.

ALBIN GŁOWACKI
UNIwersytet Łódzki*

 <https://orcid.org/0000-0002-5207-9449>

* Wydział Filozoficzno-Historyczny, Instytut Historii, Katedra Historii Polski i Świata po 1945 roku, e-mail: albin.glowacki@uni.lodz.pl

Bibliografia

ŹRÓDŁA DRUKOWANE

- Dzieci operacji polskiej mówią. 45 relacji*, [wprowadzenie, rozdziały wstępne, oprac. i red. T. Sommer], Warszawa 2013.
- Polacy na Ukrainie. Zbiór dokumentów*, cz. 1 (*Lata 1917–1939*), t. I–VII, red. S. Stępień, O. Rublow, Przemyśl 1998–2014 [przekład dokumentów z jęz. ros. i ukr.: K. Kozłowski, L. Kozłowska, M. Nowosad, A. Poczta, S. Stępień].
- Polska i Ukraina w latach trzydziestych–czterdziestych XX wieku. Nieznane dokumenty z archiwów służb specjalnych*, t. VIII (*Wielki Terror: operacja polska 1937–1938*), cz. 1–2, Warszawa–Kijów 2010.
- Rozstrzelać Polaków. Ludobójstwo Polaków w Związku Sowieckim w latach 1937–1938. Dokumenty z Centrali*, oprac. T. Sommer, Warszawa 2010.
- Wielki Terror w sowieckiej Gruzji 1937–1938. Represje wobec Polaków. Polacy w Gruzji – Gruzini w Polsce*, t. I, wybór i red. nauk. D. Alawerdaszwili, E. Kukhalaszwili, W. Luarsabiszwili, S. Koller, M. Majewski, O. Tuszuraszwili, Warszawa–Tbilisi 2016.

OPRACOWANIA

- Głowacki A., *Issledowanije stranic istorii stalinskich riepriessij polakow w SSSR w mieżwojennuj pieriod – istoriograficzeskij obzor*, „Wiestnik Kyrgyzskogo gosudarstwiennogo uniwersiteta imieni I. Arabajewa” 2019, № 1, s. 21–31.
- Iwanow M., *Pierwszy naród ukarany. Polacy w Związku Radzieckim 1921–1939*, Warszawa–Wrocław 1991.
- Iwanow M., *Pierwszy naród ukarany. Stalinizm wobec polskiej ludności kresowej 1921–1938*, Warszawa 1991.
- Iwanow M., *Polacy w Związku Radzieckim w latach 1921–1939*, Wrocław 1990, „Nauki Polityczne”, [t.] XLVI, [„Acta Universitatis Wratislaviensis”, No. 1177].
- Iwanow M., *Zapomniane ludobójstwo. Polacy w państwie Stalina. „Operacja polska” 1937–1938*, Kraków 2014.
- Iwanow M., *Zginęli, bo byli Polakami. Koszmar „operacji polskiej” NKWD 1937–1938*, Poznań 2017.
- Limity terroru*, „Karta” 1993, nr 11, s. 8–15.
- Od Komitetu Redakcyjnego*, [w:] *Polska i Ukraina w latach trzydziestych–czterdziestych XX wieku. Nieznane dokumenty z archiwów służb specjalnych*, t. VIII (*Wielki Terror: operacja polska 1937–1938*), cz. 1, Warszawa–Kijów 2010, s. 42–89.
- Pietrow N., *Polska operacja NKWD*, „Karta” 1993, nr 11, s. 27–29.
- Pietrow N.W., Roginskij A.B., „Polskaja opieracyja” NKWD 1937–1938 gg., [w:] *Riepriessii protiv polakow i polskich grażdan*, Istoriceskije sborniki »Miemoriała«, выпуск 1, Moskwa 1997, s. 22–43.
- Reabilitowani istorijeju u dwadciaty semy tomach, Łuhanśka obłaśť*, knyha per-sza–czetwerta, Łuhanśk 2004–2013.
- Starowojtow M., Mychajłyczenko M., *Represiji proty polakiw Łuhanszczyny w roky stalinśkoho teroru*, Kyjiw 2018.